

maledicendos spiritus denotat, dæmonia pronuntiat? Cur ad cælum contestatur (38), et ad terram detestatur? Cur alibi servit, alibi vindicem convenit (39)? Cur de mortuis judicat? Cur verba habet Christianorum, quos ne⁷⁷ auditos visosque vult? Cur aut nobis dedit ea verba, aut accepit a nobis? Cur aut docuit, aut didicit? Suspectam habe⁷⁸ convenientiam prædicationis in tanta disconvenientis conversationis. Vanus es, si huic linguæ soli aut Græcæ, quæ propinquæ inter se habentur (40), reputabis ejusmodi, ut neges naturæ universitatem. Non Latinis nec Argivis solis anima de cælo cadit. Omnium gentium unus homo nomen est⁷⁹, una anima, varia vox, unus spiritus, varius sonus, propria cuique genti loquela, sed lequellæ materia

communis. Deus ubique (41), et bonitas Dei ubique: dæmonium ubique, et maledictio dæmonii ubique, iudicii divini invocatio ubique, mors ubique, et conscientia mortis ubique et testimonium ubique. Omnis anima suo jure proclamatur, quæ nobis ne⁸⁰ mutire conceditur. Merito igitur omnis anima rea et testis est, in tantum et rea erroris, in quantum⁸¹ testis veritatis; et stabit ante aulas (42) Dei die iudicii, nihil habens dicere. Deum prædicabas⁸², et non requirebas; dæmonia abominabaris, et illa adorabas; iudicium Dei appellabas, nec esse credebas; inferna supplicia præsumebas, et non præcavebas; Christianum nomen sapiebas, et Christianum persequeris.

Variæ lectiones.

⁷⁷ Nec Rig. ⁷⁸ Habes Jun. Rig. ⁷⁹ Unus homo, varium nomen est Jun. Rigalt. Omnium gentium varium nomen est Wouw. ⁸⁰ Nec Wouwer. Rig. ⁸¹ Et add. Rig. ⁸² Nihil habens dicere, sed audiens dicere, Deum prædicabas, Jun.

Commentarius.

(38) *Cur ad cælum contestatur.* Notat Macrobius, lib. III, cap. 9, et Servius, lib. III *Æneid.* veteres pro qualitate numinum, interdum ima, interdum summa respexisse. Est *contestari* testem palam cieri. Cicero in Verrem: « Deos hominesque contestatus. » Idem Cic. appellat *contestatum* (*de Divinat.*): « Quem enim non moveat clarissimis monumentis contestata consignataque auctoritas? » Est autem *detestor* exsecror, et abominor. LAC.

(39) *Cur alibi servit, alibi vindicem convenit?* Alludit ad id quod supra, cap. 2, dixit: « In ipsis denique templis Deum iudicem imploras. » præterquam quod hic non solum ut iudicem, sed et ut vindicem invocari ab ipsis Deum innuit, id est

ut redemptorem et assertorem, quemadmodum ad leges 12 tab. hunc locum citans latius interpretatur Reynardus noster, cap. 8 et 9. PAM.

(40) *Quæ propinquæ inter se habentur.* Veteres enim Græcas litteras easdem pene fuisse, quæ nunc Latinæ sunt, indicio esse scribit Plinius, PAM.

(41) *Deus ubique, etc.* Ubique præsens est et omnia replet, ὁ πανταχοῦ παρὼν καὶ πάντα πληρῶν inquit S. Chrysostomus orat. 2 *adversus Judæos*. LE PR.

(42) *Et stabit ante aulas Dei.* Rhenanus, et stabilis. Nihil mutandum. « Illud, « ante aulas Dei, » est « ante palatia Dei », nisi fortasse sermo ad oves pertineat, et legendum sit, « ante caulas Dei; » nihil tamen mutandum. LAC.

Q. SEPT. FLOR. TERTULLIANI AD MARTYRES

LIBER (1).

ARGUMENTUM. — Quinta persecutione jamjam imminente sub Severo opusculum istud scripsit Septimius, in quo martyres adhortatur ad constantiam in fide, et alacritatem in subeundo carceris squallore, iudiciumque decretis. Eos vero potissimum ad pacem invitatur, quam qui non habebant in Ecclesia, a martyribus petebant.

619 CAPUT PRIMUM.

Inter carnis alimenta, benedicti martyres (2) desi-

gnati, quæ vobis et domina mater. Ecclesia de uberibus suis, et singuli fratres de opibus¹ suis pro-

Variæ lectiones.

¹ Operibus Rhen. Francq. Paris.

Commentarius.

(1) Liber seu potius sermo ad *Confessores*, quos *Martyras* ex prisco loquendi more vocat, circa annum 197. iudice Cl. Nesselto, exaratus est, eo fere tempore abs Tertulliano adhuc ex asse catholico, quo Severus in eos inquisiverat, qui partes Nigri et Albini secuti fuerant, quemadmodum hæc

(2) *Benedicti martyres.* Id est *laudandi*. Hoc epitheto martyres ornat Tertullianus, ut paulo post, *imprimis ergo benedicti*, et infra *ad Martyres*. Quod Eleutherio pontifici Rom. et martyri jam defuncto superius etiam attribuit. Cyprianus fortissimos et beatissimos subinde vocare solet; quodam loco fortissimos et fidelissimos. RHEN.

priis in carcerem subministrant, capite aliquid et a nobis quod faciat ad spiritum quoque educandum.

620 Carnem enim saginari, et spiritum esurire non prodest. Imo, si quod infirmum est curatur; æque, quod infirmius² est, negligi non debet. Nec tantus ego sum, ut vos alloquar; verumtamen et gladiatores perfetissimos non tantum magistri et præpositi sui, sed etiam idiotæ et supervacui³ qui que adhortantur de longinquo, ut sæpe de ipso populo dictata suggesta profuerint. In primis ergo, benedicti, nolite contristare Spiritum sanctum

A (*Ephes. iv, 3*), qui vobiscum introiit carcerem: Si enim non vobiscum nunc introisset, nec vos illic hodie fuissetis. Et ideo date operam, ut illic vobiscum perseveret: ita vos inde perducatur ad Dominum. Domus quidem diaboli est et carcer, in qua familiam suam continet. Sed vos ideo in carcerem pervenistis, **621** ut illum etiam in domo sua conculcatis. Jam enim foris congressi conculcaveratis. Non ergo dicat: In meo sunt, tentabo illos vilibus scidiis⁴ (3), affectionibus⁵, aut inter se dissensionibus. Fugiat conspectum vestrum, et

Variæ lectiones

² *Aug. Neander Emend.* firmissus. ³ *Alii*, supervacue. ⁴ *Odiis Fran., inediis Rhen., pro vilibus Jun. mavult* utilibus; scidiis reposuit *Rigalt.* ⁵ *Defectionibus Rhen.*

Commentarius.

dum hæc ipsius Tertulliani verba innunt (*Tertullian. lib. ad Martyr. c. 6*): « Ad hoc quidem vel præsentia vobis tempora documenta sint, quantæ qualesque personæ inopinatos natalibus et dignitatibus, et corporibus, et ætatibus suis exitus referunt, hominis causa: aut ab ipso si contra eum fecerint, aut ab adversariis ejus, si pro eo steterint. » Acris is liber est ad martyres adhortatio, qua eos Christianæ religionis causa in vinculis detentos ad constantiam in fide, alacritatem in perferendo carceris squallore et impendentibus sibi suppliciis vehementer movet et animat, eos vero potissimum ad pacem invitatur, quam qui non habebant ab Ecclesia. a martyribus expetebant.

Ab initio laudat pietatem fidelium, qui martyribus in carcere constitutis alimenta corporalia ministrabant; dein ipsos martyres hortatur, ne Spiritum sanctum contristari vellent, sed eum ita custodiant, ut pacem et concordiam invicem servent, « quam quidem in Ecclesia non habentes, a martyribus in carcere exorare consueverunt. » Et « ideo eam etiam propterea in vobis habere et fovere et custodire debetis: ut si forte et aliis præstare possitis (*Id. ibid. cap. 1*). » Ex Tertulliani verbis viri docti colligunt, eundem in communionem Ecclesiæ catholicæ præsentem tractatum exarasse. Factus enim Montanista hæc omnia ludibrio habuit, ut patet ex libro *de Pudicitia. cap. 22.* et lib. *de Jejuniis, cap. 12.* Ut vero Tertullianus martyribus ad perferendos carceris squallores animos addat, proponit illis ipsum magis mundum carcerem esse, et illico utilitates ex eorum in carceribus detentione profluentes enumerat, ita disserens: « Segregati estis ab ipso mundo, quanto magis a sæculo rebusque ejus? Non vides alienos deos, non imaginibus eorum incurris, non solemnes nationum dies ipsa commistione participas, non nidoribus spurcis verberaris, non clamoribus spectaculorum, atrocitate vel furore, vel impudicitia celebrantium cæderis: non in loca libidinum publicarum oculi tui impingunt: vacas a scandalis, a tentationibus, a recollectionibus malis, jam et a persecutione. Hoc præstat carcer Christiano, quod eremus prophetis. . . . auferamus carceris nomen, secessum vocemus: etsi corpus includitur, etsi caro detinetur, omnia spiritui patent. Vagare spiritu, spatiare spiritu, et non stadia opaca, aut porticus longas proponens tibi, sed illam viam, quæ ad Deum ducit. Quotiens eam spiritu deambulaveris, totiens in carcere non eris. Nihil crus sentit in nervo, cum animus in cælo est (*Id., ibid., cap. 2*). » Postea martyres ad patientiam et constantiam adhuc excitare conatur, petita ratione ab obligatione in baptismo contracta militandi pro servitio Dei: « Sit nunc, inquit, carcer etiam Christianis molestus: vocati sumus ad

B militiam Dei vivi jam tunc, cum in sacramenti verba respondimus: nem miles ad bellum cum deliciis venit, nec de cubiculo ad aciem procedit... etiam in pace, labore et incommodis bellum pati jrm ediscunt. . . . Sudore omnia constant, ne corpora atque animi expavescant, de umbra ad solem, de sole ad cælum. » (*Id. ibid., cap. 3*). Tandem, ne tormentorum acerbitate vinci se sinant confessores, exempla virorum et mulierum gentilium, qui ex solius vanæ gloriæ motivo tormenta et mortem fortiter sustinerent, adducit (*Id., ibid., cap. 4 et 5*). Nihil sane hoc brevi sermone vehementias, aut movendis animis aptius, judice perdocto viro Dupinio (*Biblioth. des auteurs. tom. I*). Hoc in argumento Tertullianum postea imitatus est beatus Cyprianus in suo *de Exhortatione et laude Martyrii* libro, et in suis ad martyres et confessores Epistolis. Cæterum ad martyres in aliquo oppido ditionis Carthaginensis, aut etiam in Carthagine ipsa captivos perscripsisse hunc sermonem Septimium, censent fere omnes eruditi propter hæc illius verba: « Judicia denique non proconsulis, sed Dei sustinet (*Tertull. in tractat. ad Martyr. cap. 2*). Nam de proconsule Africæ plurima fit mentio in *Notitia imperii*. LUMP.

C (3) *In meo sunt, tentabo illos vilibus odiis.* Hanc esse Vaticanorum scripturam Pamelius testatur. Sed martyrum inter ipsos odia et quidem vilia fuisse nemo Christianus consenserit. Tum, si odia fuisse inter martyras Tertullianus tradidit, profecto futilem et frivolum affectionum ac dissensionum exprobrationem adjecit. Nam quæ odia sine affectionibus ac dissensione? imo frigidissima fuerit Satanæ techna: « Martyres qui sunt in carceres compulsi in meo sunt, tentabo igitur eos vilibus odiis. » Quem non quotidie hujusmodi odiis tentat? etiam non in suo? etiam extra carcerem? Itaque non video quæ ratione defendi queat Vaticanorum scriptura. In editionibus ante Pamelium vulgatis legebatur: « Tentabo illos vilibus inediis, defectionibus, aut inter se dissensionibus. » Sed nec sensus inde boni colligitur quidquam. Etenim quis sanus unquam dixerit, *viles inediis?* aut cur inediis hic ullas suspicabimur, inter carnis alimenta quæ his ipsis martyribus domina mater Ecclesia de uberibus suis in carcerem subministrabit? sic enim disertissime traditur istius scriptionis principio: quo satis etiam refellitur interpretatio Rhenani, vocabulum, *defectionibus*, ad rerum penuriam transferentis. Quare nec illæ ante Pamelium editiones difficultatem solvunt. Digitum ad veri fontem intendit quisquis codicem Divionensem exaravit. Illic enim legitur: « Tentabo illos vilibus scidiis defectionibus, aut inter se dissensionibus. » Disjungamus quæ prave coherent, et genuinam Auctoris scripturam habemus:

D

ima sua delitescat contractus et torpens, tanquam coluber excantatus aut effumigatus. Nec illi tam bene sit in suo regno, ut vos committat, sed inveniat munitos, et concordia armatos : quia pax vestra bellum est illi. Quam pacem quidam (4) in Ecclesia non habentes, a martyribus in carcere exorare consueverunt. Et ideo eam etiam propterea in vobis habere et fovere et custodire debetis, ut si forte et aliis præstare possitis.

CAPUT II.

Cæstra æque animi impedimenta usque ad limen carceris deduxerint vos, quousque et parentes vestri. Exinde segregati estis ab ipso mundo, quanto magis a sæculo rebusque ejus? Nec hoc vos consternet, 622 quod segregati estis a mundo ⁶. Si enim recogitemus ipsum magis mundum carcerem esse, exisse vos e carcere, quam in carcerem introisse, intelligemus. Majores tenebras habet mundus, quæ hominum præcordia excæcant. Graviores catenas ⁷ induit ⁸ mundus, quæ ipsas animas hominum constringunt. Pejores immunditias exspirat mundus, libines hominum. Plures postremo mundus reos continet, scilicet universum hominum genus. Judicia denique non proconsulis, sed Dei sustinet (5). Quo vos, benedicti, de carcere in custodiarum si forte translatos existimetis. Habet tenebras, sed lumen estis ipsi ⁹: habet vincula, sed vos soluti Deo estis. Triste illic exspirat, sed vos odor estis suavitatis. C

A Judex exspectatur, sed vos estis de iudicibus ¹⁰ ipsis iudicaturi (*Sap. III*). Constrictetur illic, qui fructum sæculi suspirat. Christianus etiam extra carcerem sæculo renuntiavit, in carcere autem etiam carceri. 623 Nihil interest, ubi sitis in sæculo, qui extra sæculum estis, et si aliqua amisistis ¹¹ vitæ gaudia, negotiatio est aliquid amittere, ut majora lucreris. Nihil adhuc dico de præmio, ad quod Deus martyres invitat. Ipsam interim conversationem sæculi et carceris comparemus, si non plus in carcere spiritus acquirit quam caro amittit, imo et quæ justa sunt caro non amittit per curam Ecclesiæ, agapen fratrum : et insuper quæ semper utilia fidei, spiritus adipicitur. Non vides alienos deos, non imaginibus eorum incurris, non solemnes nationum dies ipsa commistione participas, non nidoribus spurcis verberaris, non clamoribus spectaculorum, atrocitate, vel furore, vel impudicitia celebrantium cæderis : non in loca libidinum publicarum oculi tui impingunt : vacas a scandalis, a tentationibus, a recordationibus malis jam et a persecutione. Hoc præstat carcer Christiano, quod eremus prophetis (*Marc. I*). Ipse Dominus in secessu frequentius agebat, ut liberius oraret, ut sæculo cederet (*Luc. IV*). Gloriam denique suam discipulis in solitudine demonstravit (*Matth. XVII*; *Marc. IX*; *Luc. II*; *I Petr. I*). Auferramus carceris nomen, secessum vocemus. Etsi corpus includitur, etsi caro detinetur, omnia spiritui patent. Vagare spiritu, spatiare spiritu, et

Variæ lectiones.

⁶ A mundo abest *Rigalt.* ⁷ Carcas *Rigalt.* ⁸ Imbuit *Seml.* ⁹ Lumen vos ipsi *Rigalt.* ¹⁰ *Rhen. Add.* de iudicibus. ¹¹ Amisisti *Jun.*

Commentarius.

« Tentabo illos vilibus scidiis. » Audierat Tertullianus esse quædam inter martyras non odia, sed defectionum ac dissensionum semina, quibusdam forte sic disputantibus, Scripturarum auctoritate non prohiberi, quominus vincula sua mortemque ipsam annumerata concussoribus pecunia deprecarentur. Itaque hortatur, id potissimum videant ne consilia Satanas adversus ipsos coquatvolvendo secum ista : Homines ego tentavi quondam, cum in meo non crant : nempe cum crant in paradiso ; tentavi autem præstantissimo divinæ ejusdam arboris fructu : istos hodie, qui in meo sunt, nempe in carcere, tentabo quoque, sed vilibus scidiis. Quasi diceret : Olim tentando homini, cum esset in paradiso, adhibenda fuit magni apparatus tentatio, appetentia scilicet fructus qui de hominibus faceret deos : nunc vero in meo positos, quippe in carcere ac tenebrarum regno, tentabo nugis et quisquiliis, puta momentaneæ cujusdam vexationis formidine, aut producendæ in aliquot annos vitæ in dies mortalis desiderio : denique committam ipsos et exagitabo dissensionibus. Hæc sunt parabilia et obviam atque ad manum Satanae tela ; quasi de vilibus scopis et scidiis arborum cremialibus. Scidiæ sive scidia, unde et discidia, sunt *σχιδάκες, κλάσματα ξύλων*, vilia cæsarum arborum segmina. Vitruvius lib. II, cap. 1 : *Intervalla scidiis et luto obstruunt.* *RIG.*

(4) *Quam pacem quidam*, etc. De pace seu reconciliatione cum cæteris Christianis ac Deo primum

hæc intelligenda. Mos quippe inoleverat, ut qui præ tyrannide in carceribus detinebantur libellos petentibus darent fidelibus in pœnitentia constitutis, quorum ope pacem Dei obtinebant et cum cæteris fratribus communicabant. Ad indulgentiarum vero auctoritatem plurimum ista conducunt quarum forsitan nimiam facilitatem arguebat olim Cyprianus, atque superiori sæculo synodus Tridentina quæ adversus hæresin ex abusus indulgentiarum prætextu pullulantem coacta, hæresi et abusu occurrat : hæresi quidem, cum definit ab Ecclesia pendere, concedere indulgentias (nam B. Paulus Alexandro et Hymenæo olim concessit) : abusu vero, cum « in his concedendis moderationem, juxta veterem et probatam in Ecclesia consuetudinem, adhiberi cupit, » etc., sess. 25, Dec. *de Indulg.* Unde nos ad antiquos canones rejicit conciliorum veluti ad Ancyranum multis in can. Neocæsariense, Carthag., Agathense, etc. *LE PR.*

(5) *Judicia denique non proconsulis, sed Dei sustinet.* Sustinet, exspectat. *RIG.* — Nobis liceat dubitare de interpretatione virorum eruditorum, qui in hac palæstra nomen aliquod sibi quæsi-verunt : putant nimirum ferme omnes in aliquo oppido dittonis Carthag. aut etiam in Carthagine ipsa captivos fuisse propter hanc vocem *proconsulis* nam, inquit, de proconsule Africæ plurima fit mentio in *Notitia imperii*. Verum pro Cæsarum cupiditate mutatos fuisse magistratus nullus ignorat. *LE PR.*

non stadia opaca (6) aut porticus longas ¹² præponens tibi, sed illam viam, quæ ad Deum ducit. Quoties eam spiritu deambulaveris, toties in carcere non eris. Nihil erus sentit in nervo (7) cum animus ¹³ in cælo est. Totum hominem animus circumfert, et quo velit transfert (*Matth. vi*): *Ubi autem erit cor tuum, illic erit et thesaurus tuus*. Ibi ergo sit cor nostrum, ubi volumus habere thesaurum.

CAPUT III.

Sit ¹⁴ nunc, benedicti, carcer etiam Christianis **624** molestus? Vocati sumus ad militiam Dei vivi jam tunc, cum in sacramenti verba respondimus ¹⁵. Nemo miles ad bellum cum deliciis venit; nec de cubiculo ad aciem procedit, sed de papilionibus (8) expeditis et substrictis, ubi omnis duritia et imbonitas et insuavitas constitit. Etiam in pace, labore et ¹⁶ incommodis bellum pati jam ediscunt, in armis deambulando, campum decurrendo, fossam moliendo, testudinem ¹⁷ densando (9). Sudore omnia constant, ne corpora atque animi expavescant: de umbra ad solem, de sole ad cælum ¹⁸, de tunica ad lorica, de silentio ad clamorem, de quiete ad tumultum. Proinde vos, benedicti, quodcunque hoc durum est, ad exercitationem virtutum animi et corporis deputate. Bonum agonem ¹⁹ subituri estis in quo agonothes Deus vivus est; xystarches, (10) Spiritus sanctus; corona æternitatis, bravium angelicæ substantiæ, politia in cælis, gloria in sæcula sæculorum. Itaque Epistates vester Christus (11) Jesus, qui vos Spiritu **C**

A vobis. Nempe enim et athictæ segregantur ad strictiorem disciplinam, ut robori ædificando vacent: continentur a luxuria, a cibis lætioribus, a potu jucundiore. Conguntur, cruciantur, fatigantur: quanto plus in exercitationibus laboraverint, tanto plus de victoria sperant. Et illi, inquit Apostolus (*I Cor. ix*), ut coronam corruptibilem consequantur, nos æternam consecuturi. Carcerem nobis pro palæstra interpretemur, ut ad stadium tribunalis bene exercitati incommodis omnibus producamur: quia virtus duritia extruitur, mollitia vero destruitur.

CAPUT IV.

Scimus ex Dominico præcepto, quod caro infirma **625** sit, spiritus promptus. Non ergo nobis blandiamur, quia Dominus consensit carnem infirmam esse. Propterea enim prædixit spiritum promptum ²⁰, ut ostenderet, quid cui debeat esse subiectum, scilicet, ut caro serviat spiritui, infirmior fortiori, ut ab eo etiam ipsam ²¹ fortitudinem assumat. Colloquatur spiritus cum carne de communi salute, nec jam de incommodis carceris, sed ipso agone et prælio cogitans. Timebit forsitan caro gladium gravem, et crucem excelsam, set rabiem bestiarum, et summam ignium pœnam, et omne carnificis ingenium in tormentis. Sed spiritus contra ponat sibi et carni, acerba licet ista, a multis tamen æquo animo excepta, imo et ultro appetita, famæ et gloriæ causa; nec a viris tantum, sed etiam a feminis, ut vos quoque, benedictæ, sexui vestro respondeatis. Longum est, si enumerem singulos, qui se gladio confecerint, animo suo ducti (12). De feminis ad manum est Lucretia, quæ vim stupri passa, cultrum sibi adegit in con-

Variæ lectiones.

¹² Proponens *Fran. Paris.* ¹³ Cum manus *Seml.* ¹⁴ Sic *Rig.* ¹⁵ Respondemus *Seml.* ¹⁶ Labor est *Rhen.* ¹⁷ Desiccando *Rhen.* densitando *Lacerda,* desidendo, *vel* desudendo *alii.* ¹⁸ De sole ad gelum *Latin,* de sole ad gelum *Jun.* ¹⁹ Finem *Rigal.* ²⁰ Esse addit *Franeq.* ²¹ Ipsa *Fran. Paris. Rig.*

Commentarius.

(6) *Stadia opaca.* Arboribus longa utrinque serie dispositis. **LE PR.**

(7) *Nihil crus sentit in nervo.* Nervus hic ligni genus est multis foraminibus distinctum, quo tyranni utebantur, ut martyres cruciarent, cruraque disjuncta et luxata frangerentur; genus illud supplicii Græcis nonnullis est ξύλον, sed pluribus vetustiorum est κἄλον, quæ duo vocabula idem significant. Atque docuit me Scaliger ἐγκαλοσκελεῖς dictos fuisse reos apud Athenienses. **LE PR.**

(8) *Sed de papilionibus.* Rhenannum sequor qui tentoria involuta expediti ait, cum in castris extenduntur, et funiculis ad palos terræ fixos substringuntur alliganturque, ne vento disturbante corruant. **LE PR.**

(9) *Testudinem densando.* Sic habent libri veteres; alii vero perperam, *desudendo,* aut *desidendo.* Livius lib. XLIV: « Quadrato agmine facto, scutis super capita densatis, stantibus primis, secundis submissioribus, tertiis magis et quartis, postremis etiam genu nixis, fastigiatam, sicut tecta ædificiorum sunt, testudinem faciebant, » Lucanus III:

Ut tamen hostiles densa testudine muros.
Tecta subit virtus — **RIG.**

Testitudinem densando. Omnium potima mihi videtur hæc Rigaltii lectio, *densando,* id enim intelligendum censeo de testudine sentorum, quæ densatis sentis fiebat. Junius habet *desudando;* forte ipsius sensum, non contemnendum. Rhenanus *desiccando.* alii *desidendo,* alii *desudando,* *Lacerda* *densitando* rescripsit. **LE PR.**

(10) *Xystarches Spiritus sanctus.* Eleganter xystarchem vocat Spiritum sanctum. Nam hujus auxilio constantiam, martyres debent. Proinde supra dixit de Spiritu sancto: « Si enim non vobiscum nunc introisset, nec vos hodie illic fuissetis. » Significat autem Xystarches Xysti præsidem. **RHEN.**

(11) *Itaque epistatus vester Christus.* Epistatem hic accipit pro magistro qui athletis præest, nam utitur hac metaphora Tertullianus. Apud Athenienses qui decemviris diurno imperio præerat, ἐπιστάτης appellatur Demostheni; alioqui in acie ἐπιστάς et παραστάς substites et astites dicuntur apud Ælianum, quemadmodum elegantissime vertit Thessalonicensis Gaza. **RHEN.**

(12) *Animo suo ducti.* Præclare: nam martyr verus non debet sequi ductum suum, sed Dei: non se interficere, sed tunc cadere cum Deus voluerit. **LAC.**

spectu propinquorum, ut gloriam castitati suæ pareret (13), Mutius (14), qui manum suam dexteram in ara cremavit, ut hoc factum ejus fama haberet. Minus fecerunt philosophi; Heraclitus (15), qui se bubulo stercore oblitum exussit; item Empedocles, qui in ignes Ætnæi montis dissilivit; et Peregrinus, qui non olim se rogo immisit; cum feminæ quoque contempserint ignes: Dido ²² ne post vi-ram dilectissimum nubere cogeretur; item cum ²³ Asdrubalis uxor, quæ jam ardente Carthagine maritum suum supplicem Scipionis videret, cum filiis suis in incendium patriæ devolvit. Regulus, dux Romanorum, captus a Carthaginensibus cum se unum pro multis captivis Carthaginensibus compensari nolisset, maluit hostibus reddi et in arcæ genus stipatus undique extrinsecus clavis transfixus, tot cruce sensit. Bestias femina libens appetiit, et utique aspides, serpentes tauro vel urso horribiliores, quas Cicopatra immisit sibi, ne in manus inimici perveniret. Sed mortis metus non tantus est, quantus tormentorum ²⁴. Itaque, cessit carnifici ²⁵ meretrix **626** Atheniensis? quæ conscia conjurationis, cum propterea torqueretur a tyranno, et non prodidit conjuratos, et novissime linguam suam comestam in faciem tyranni expuit, ut nihil agere se scirent tormenta, etsi ultra perseverarent. Nam quod hodie apud Lacedæmonas solemnitas maxima est, διαμαστίγωσις, id est flagellatio (16), non latet. In quo sacro ante aram uobiles quique adolescentes flagellis affliguntur, astantibus parentibus et propinquis, et uti perseverent adhortantibus. Ornamentum ^C enim et gloria deputabitur majore quidem titulo, si anima potius cesserit plagis, quam corpus.

^A Igitur, si tantum terrenæ gloriæ licet de corporis et animi vigore, ut gladium, ignem, crucem, bestias, tormenta contemnant, sub præmio laudis humanæ, possum dicere, modicæ sunt istæ passionis ad consecutionem gloriæ cœlestis et divinæ mercedis. Si tanti vitrum, quanti margaritum ²⁷ (17)? Quis ergo non libentissime tantum pro vero habeat erogare, quantum alii pro falso?

CAPUT V.

Omitto nunc gloriæ causam. Eadem omnia sævitæ et cruciatus certamina jam apud homines affectatio (18) quoque et morbus quidam animi conculcavit. Quot otiosos affectatio armorum ad gladium locat ²⁸? Certe ad feras ipsas affectione descendunt, et de morsibus et de cicatricibus formosiores sibi videntur. Jam et ad ignes quidam se autoraverunt, ut certum spatium in tunica ardente (19) conficerent. Alii inter venatorum tauras scapulis patientissimis inambulaverunt. Hæc, benedicti, non sine causa Dominus in sæculum admisit, sed ad nos et nunc ²⁹ exhortandos, et in illo die confundendos, si reformidaverimus pati pro veritate in salutem, quæ alii affectaverunt pro vanitate in perditionem.

CAPUT VI.

Sed hæc exempla constantiæ omittamus de affectatione venientis. Convertamur ad ipsam conditionis humanæ contemplationem, ut et illa nos instruant, si qua constanter adeunda sint, quæ et invitis **627** evenire consueverunt. Quotiens enim incendia vivos cremaverunt (20)! quotiens feræ, et in silvis suis et in mediis civitatibus clapsæ caveis (21), homines devoraverunt! quot a latroni-

Variæ lectiones.

²² Cum *Rhen.* ²³ Cum *abest Pam.* ²⁴ Quantum tormenti. Non itaque cessit carnifici, etc. *Jun.* itaque nec cessit *Latin.* ²⁵ Carnificis *Semt.* ²⁶ Quæ *Fran.* ²⁷ Tanti vitreum? quanti verum margaritum *Rhen.* ²⁸ *Fortasse* vocat *Jun.* ²⁹ Tunc *alii.*

Commentarius.

(13) *Ut gloriam castitati suæ pareret.* Non fuit pudicitæ caritas, sed pudoris infirmitas. Augustinus lib. *de Civ. Dei.* *RIG.*

(14) *Mutias dexteram suam.* Procul dubio sentit Tertullianus Mutium ex eo vulnere crematæ dextere animam amisisse, quod in nemine scriptorum vidi. Ponit enim in Catalogo eorum qui se voluntaria morte confecerint. *LAC.*

(15) *Heraclitus.* Is, uti adnotavit *Rhen.*, laborabat morbo aquæ intercutis, et cum obscuris sermonibus assuetus homo quærendum e medicis jussisset, num ex imbre siccilitatem facere possent, et ab illis ludi se putantibus fuisset neglectus, tandem ipse sibi subvenire volens, hubulis excrementis oblini corpus suum inflatum fecit. Est apud Laertium, *PAM.*

(16) Διαμαστίγωσις, id est flagellatio. Hujus meminit et in *Apolog.* sub finem. *RHEN.*

(17) *Tanti vitrum, quanti Margaritum?* Forma adagii. Hieronym. ad Lætam: » Si tanti vitrum, quare non majoris pretii sit margaritum? » Et ad Demetriadem, adhuc ad Salvinam. Sumitur ad explicandam ingentem rerum inæqualitatem et distantiam. Nam quis comparat vitrum cum margarito, nisi amens? *LAC.*

(18) *Apud homines affectatio.* Quæ ab Ethnicis paulo religiosius fieri videbantur, ea affectationi tanquam morbo cuidam tribuebantur, ita ut fictum judicaretur, et tantum ad ostentationem, non vera virtus. *LAC.*

(19) *In tunica ardente.* Tunica illa erat pice et bitumine illita, qua induebantur olim sancti martyres antequam in ignem projicerentur. Tunica dicitur molesta Martiali, Epigr. 25. lib. x, et Juvenali Sat. 8:

Quod liceat tunica punire molesta. *RIG.*

(20) *Quotiens enim incendia vivos cremaverunt.* Omisit morborum quorundam acutissimos cruciatus, et febrium, quarum incendia plerumque tyrannicis terriora, certe diuturniora: quod eleganter observavit ad Epictetum suum Arianus. lib. xi: Οὐδέποτε οὐδεὶς τύραννος ἐξ ἡμεῶν τινα ἔσφαξε, πυρετὸς δὲ καὶ ἐνιαυτῶ πολλάκις. Ibidem ait nihil referre qua via perveniatur ad mortem. Imo, si verum amamus, eum esse breviorum, qua *duci* jubet tyrannus. *RIG.*

(21) *Et in mediis civitatibus elapsæ caveis.* Hic venit mihi in mentem duarum sævarum ursarum, quas Valentinianus Augustus alebat, earum caveas

bus ferro, ab hostibus etiam cruce extincti sunt, A quanti qualesque personæ inopinatos, natalibus, torti prius, imo et omni contumelia expuncti (22) et dignitatibus, et corporibus, et ætatibus suis, Nemo non etiam hominis causa 628 pati potest, exitus referunt, hominis causa: aut ab ipso, si quod in causa Dei pati dubitat. Ad hoc quidem contra eum fecerint: aut ab adversariis ejus, si vel præsentia nobis tempora documenta sint, pro eo steterint.

Commentarius.

juxta cubiculum suum locare solitus. Alteri Micæ aureæ nomen erat, alteri Innocentiæ. Multos illæ mortales laniant, ridente et hac sævitia deletato principe. Auctor Ammianus Marcell. lib.

xxxix. RHEN.

(22) *Omni contumelia expuncti*. Hic audis Tertulliani verbum; significat nihil contumeliæ omissum, quod illi non sint perpassi. RHEN.

Q. SEPT. FLOR. TERTULLIANI DE SPECTACULIS

LIBER.

Cum non Romæ solum, sed per provincias etiam propter Severi reditum victoriamque de Albino reportatam ederentur spectacula, libros *de Spectaculis* et *de Idololatria* ea occasione scripsisse Tertullianum Cl. Næsseltus demonstravit. Nonnulli equidem conjectant librum *de Spectaculis* abs Tertulliano compositum fuisse in Montanismo, quia in illo iis suffragari videtur, qui revelationes petebant (Tertull. lib. *de Spect.* cap. 29). Verum quis nescit, et ipsos Ecclesiæ catholicæ martyres revelationes a Deo postulasse, ut videre est in actis sanctarum Perpetuæ et Felicitatis (XXXV *Acta sincera*, Ruinari, pag. 87), quæ publice in collectis legebantur temporibus D. Augustini (Serm. 280)? Adde, quod S. Cyprianus expresse asserat, confessores de imminente eorum martyrio per visionem sæpe admonitos fuisse (Cyprian. epist. 41 et 16). Ut autem hæc sint, certe scopus hujus tractatus fuit apud Tertullianum, Christianos ipsosque catechumonos a spectaculis avocare, demonstrando quam inverecunda sint hujusmodi oblectamenta, veræ pietati cultique sincero quem Deo debemus, contraria, atque iis etiam infesta qui fastus mundi, voluptates ac idololatriam ejurarunt. Primo duo plausibilia ethnicorum argumenta removet, quorum primum: *Nihil obstrepere religioni in animo et in conscientia tanta solatia extrinsecus oculorum, vel aurium, nec vero Deum offendere oblectatione hominis*; secundum: *Christianos, expeditum mortis genus, ad hanc obstinationem erudiri abdicatione voluptatum, quo facilius vitam contemnant, amputati quasi retinaculis ejus*. Explosa dein alio ridicula objectione paganorum, quod omnia quæ theatro inserviunt, *terra, saxa, leones, vires corporis, vocis suavitates sint res a Deo creatæ*, atque propterea non repudiandæ, exceptioni quorundam Christianorum asserentiam, in Scriptura sacra nullibi spectaculis adesse expresse prohiberi, opponit illa regii Prophetæ: *Beatus vir, qui non abiit in concilium impiorum, et in via peccatorum non stetit, et in cathedra pestilentiæ non sedit* (Psal. 1, 1). Addit dein ad hanc fugam teneri fideles, quia aquam ingressi fidem professi sunt, et renuntiassent diabolo et pompæ et angelis ejus ore suo contestati sunt, et ludos ac spectacula ad idololatriam pertinere affirmat, a qua originem suam traxisse demonstrat, atque ludorum nomina, eorundem apparatus idololatricum, loca superstitionosa et artes recenset. De circo disserens ait: quamvis circus idolis et signis superstitionosis esset impletus, nihilominus Christianos extra spectaculorum tempus sine crimine posse intrare, sicut in ipsa templa intrarent, si causa intrandi culpa vacet. De circo transit ad theatrum particulariter Veneri et Baccho consecratum; inde ad athletarum certamina suo quæque numini sacrata, et denique ad gladiatores, qui suam pompis funereis originem debebant; ultima hæc spectacula ad amphitheatrum pertinebant. Sed præter idololatriam, causam principalem, alias adhuc commemorat rationes, ob quas spectacula a Christianis vitanda sint, *periculum* scilicet amittendi Spiritum sanctum in commotione passionum nostrarum; *damnum temporis* Christiano adeo pretiosi, injurias, maledicta, calumnias et convicia. Ibi quippe publice omnia nefanda producebantur, quæ alibi summa cura occultabantur. Quantum a sana ratione abhorreat, ostendit, ea in spectaculis cupide querere, quæ in reliquo vitæ commercio videre vel committere pudor et horror vetant. Tum 629 pergit: *Rerum earum imaginem, quas facere non licet videre non expedit: atque Tragædia horrenda crimina, in Comædia lasciviam spectatorum oculis exhibetis. Hominem ratione præditum, crudetem et sævum esse non decet, ergo etiam aspectu horrido, ubi homines trucidantur delectari non decet, quamvis etiam necati fuerint morte ob scelera digni. Insanum est, artem illam magni facere, cujus periti ob infamiæ notam honestorum hominum societate excluduntur*. Exin larvatorum proterviam increpat, virisque, qui vestes muliebres assumerent, intentatam a Deo maledictionem